

شاه اسماعیل و سه همسرش

داستانی فارسی-ترکی با اجرای خنیاگران خراسان

نوشته‌ی

آمنه یوسفزاده و استیون بلام

ترجمه‌ی

عبدالمحمد موحد

مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف
کدپستی ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶
تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰
www.mahoor.com
info@mahoor.com

شاه‌اسماعیل و سه همسرش
داستانی فارسی-ترکی با اجرای خنیاگران خراسان

نوشته‌ی

آمنه یوسف‌زاده و استیون بلام

ترجمه‌ی

عبدالمحمد موحد

تصویرروی جلد: کاسه‌ی مینایی نقاشی‌شده، ایران، کاشان، قرن ششم-هفتم هجری / اواخر قرن دوازدهم-اوایل قرن سیزدهم میلادی. موزه هنر اسلامی، دوحه، قطر، شماره‌ی ثبت PO.228.2002

چاپ اول: ۱۴۰۴
تعداد: ۵۰۰ جلد
لیتوگرافی: کارا
چاپ و صحافی: کهریا

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۴۸۷۴-۲۰-۷ ISBN: 978-622-4874-20-7

برای دریافت نمونه‌ی صوتی ضبط‌ها QR code را اسکن کنید.

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۱۲
سپاسگزاری	۱۴
فهرست تصویرها، نقشه‌ها و نمونه‌های آوانگاری	۱۶
توضیحاتی پیرامون ترانویسی کلمات، موسیقی و سایر موارد	۱۹
بخش ۱. بخشی‌ها و هنر آنها	۲۳
فصل ۱. خنیاگران چندزبانه‌ی شمال خراسان	۲۴
۱.۱. مردمان و زبان‌های شمال خراسان	۳۱
۱.۲. داستان‌گویی در ایران چندقومیتی	۳۶
۱.۳. بخشی‌های خراسان	۴۴
۱.۴. بسترهای اجرا	۶۰
فصل ۲. شخصیت‌ها و صور خیال داستان شاه‌اسماعیل و گلزارخانم	۷۷
۱. شاه‌اسماعیل دوم از نگاه تاریخ	۷۷
۲. خلاصه‌ی داستان در روایت روشن گل‌افروز	۷۸
۳. ویژگی شخصیت‌ها	۸۱
۳.۱. زیبایی و شجاعت	۸۱
۳.۲. بیان احساسات	۸۳
۳.۳. نام‌ها و القاب	۸۳
۴. زنان	۸۶

برای دریافت نمونه‌ی صوتی ضبط‌ها QR code را اسکن کنید.

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۱۲
سپاسگزاری	۱۴
فهرست تصویرها، نقشه‌ها و نمونه‌های آوانگاری	۱۶
توضیحاتی پیرامون ترانویسی کلمات، موسیقی و سایر موارد	۱۹
بخش ۱. بخشی‌ها و هنر آنها	۲۳
فصل ۱. خنیاگران چندزبانه‌ی شمال خراسان	۲۴
۱. مردمان و زبان‌های شمال خراسان	۳۱
۲. داستان‌گویی در ایران چندقومیتی	۳۶
۳. بخشی‌های خراسان	۴۴
۴. بسترهای اجرا	۶۰
فصل ۲. شخصیت‌ها و صور خیال داستان شاه‌اسماعیل و گلزارخانم	۷۷
۱. شاه‌اسماعیل دوم از نگاه تاریخ	۷۷
۲. خلاصه‌ی داستان در روایت روشن گل‌افروز	۷۸
۳. ویژگی شخصیت‌ها	۸۱
۳.۱. زیبایی و شجاعت	۸۱
۳.۲. بیان احساسات	۸۳
۳.۳. نام‌ها و القاب	۸۳
۴. زنان	۸۶

۹۰	۵. باغ، گل و بلبل
۹۵	۶. غزالها و شکارچیان
۹۷	۷. سفرها
۹۸	۷.۱. موانع
۱۰۰	۷.۲. یاری‌گران
۱۰۱	۷.۳. سرنوشت
۱۰۳	۸. شکوه‌ها
۱۰۳	۸.۱. درد عشق
۱۰۴	۸.۲. شرایط ظالمانه و درد نهانی
۱۰۵	۹. تهدیدها و اندرزها
۱۰۸	فصل ۳. روش اجرای بخشی‌ها
۱۰۸	۱. شعر و آهنگ
۱۱۵	۲. ملدی تیپ‌ها: آهنگ و مقام
۱۲۸	۳. سبک‌های اجرا
۱۳۱	بخش ۲. متن و ترجمه‌ی شاه‌اسماعیل و گلزارخانم
۱۳۲	قسمت ۱
۱۳۴	قسمت ۲
۱۳۸	قسمت ۳
۱۴۰	قسمت ۴
۱۴۳	قسمت ۵
۱۴۵	قسمت ۶
۱۴۸	قسمت ۷
۱۵۰	قسمت ۸
۱۵۳	قسمت ۹
۱۵۶	قسمت ۱۰
۱۵۸	قسمت ۱۱

۱۶۰.....	قسمت ۱۲.....
۱۶۲.....	قسمت ۱۳.....
۱۶۳.....	قسمت ۱۴.....
۱۶۴.....	قسمت ۱۵.....
۱۷۱.....	قسمت ۱۶.....
۱۷۳.....	قسمت ۱۷.....
۱۷۴.....	قسمت ۱۸.....
۱۷۶.....	قسمت ۱۹.....
۱۷۹.....	قسمت ۲۰.....
۱۸۱.....	قسمت ۲۱.....

۱۸۵.....	بخش ۳. توضیحات.....
۱۸۶.....	قسمت ۱.....
۱۸۹.....	قسمت ۲.....
۱۹۱.....	قسمت ۳.....
۱۹۲.....	قسمت ۴.....
۱۹۴.....	قسمت ۵.....
۱۹۵.....	قسمت ۶.....
۱۹۶.....	قسمت ۷.....
۱۹۷.....	قسمت ۸.....
۱۹۸.....	قسمت ۹.....
۲۰۰.....	قسمت ۱۰.....
۲۰۰.....	قسمت ۱۱.....
۲۰۱.....	قسمت ۱۲.....
۲۰۱.....	قسمت ۱۳.....
۲۰۳.....	قسمت ۱۴.....
۲۰۴.....	قسمت ۱۵.....
۲۰۹.....	قسمت ۱۶.....

۲۰۹.....	قسمت ۱۷.....
۲۱۰.....	قسمت ۱۸.....
۲۱۰.....	قسمت ۱۹.....
۲۱۱.....	قسمت ۲۰.....
۲۱۳.....	قسمت ۲۱.....
۲۱۴.....	پیوست.....
۲۱۴.....	خلاصه‌ی داستان شاه‌اسماعیل و گلزارخانم با اجرای یگانه.....
۲۲۷.....	فهرست مراجع.....
۲۴۶.....	مراجع شنیداری.....
۲۴۸.....	نمایه‌ی داستان‌ها.....
۲۴۸.....	نمایه‌ی نام‌ها.....

توضیحاتی درباره‌ی ترانویسی کلمات و مواردِ دیگر
برای ترانویسی ترکی خراسانی، ما از الفبای لاتین آذربایجانی، چنانکه در کتابِ اُزْتِپْچُو
(Öztopçu 2003: 2-3) آمده است، استفاده کرده‌ایم.

Azeri	Value
a	father
b	bus
c	jungle
ç	church
d	dark
e	elephant
ə	bad
f	full
g	give
ğ	[between g and k]
h	here
x	similar to German Bach
ı	Nixon
i	delay
j	vision
k	kiss
q	Qur'an
l	cool
m	man
n	not
o	bolt
ö	early
p	pay
r	right
s	sun
ş	shoe
t	tell
u	put
ü	close to German ü, and French u
v	very
y	toy
z	zebra

الفبای لاتین برای کُردی کُرمانجی از روی الفبای لاتین ترکی و آذربایجانی جدید برای
همخوان‌ها الگوبرداری شده است. واکه‌های بلند با a, ê, î, ô و a, û و واکه‌های کوتاه با
e, i, o و u نشان داده شده‌اند.

فصل ۱

خنیگران چندزبانه‌ی شمال خراسان

شاه اسماعیل و گلزارخانم یکی از چندین داستانی است که مدت‌هاست توسط بخشی‌های خراسان^۴ و سایر خنیگران و اجراکنندگان غیرحرفه‌ای ترک‌زبان در آسیای غربی و مرکزی اجرا می‌شود. در خراسان و مناطق مجاور آن، از کلمه‌ی عربی «حکایت» نیز به‌عنوان مترادف «داستان»^۵ استفاده می‌شود و «حیکایه» رایج‌ترین واژه برای روایت‌هایی است که عاشق‌های^۶ آناتولی اجرا می‌کنند. در داستان، دو قاعده وجود دارد که هر یک سابقه‌ی طولانی در ادبیات شفاهی و مکتوب زبان‌های ایرانی و ترکی دارد: یکی، مکالمه‌ی منظوم میان دو قهرمان داستان و دیگری پُرزیمِترم، یعنی ترکیبی از نثر و نظم که در داستان به‌شکل نثر گفتاری و شعر آوازی، یکی پس از دیگری، اجرا می‌شود.^۷ روایت منثور می‌تواند قهرمانان داستان را در موقعیتی قرار دهد که اشعاری برای خودشان یا در تبادل با دیگران (گاهی از طریق نامه آواز بخوانند. بسیاری از این اشعار به‌شکل چهاربیتی‌اند و برخی از آنها به‌راحتی همچون گونه‌هایی معین قابل تشخیص‌اند؛ مثل «مناجات»، که در آن خواننده یا گوینده از خداوند استمداد می‌کند؛ «جنگ‌نامه» که در آن، قهرمان داستان دشمنانش را تهدید می‌کند؛^۸ و «غریبی»، چهاربیتی‌های فارسی، که در آن خواننده از غربت و دوری

۴. برای اطلاعات بیشتر درباره‌ی تاریخچه‌ی کلمه‌ی «بخشی»، که از کلمه‌ی چینی «بُشی» به‌معنای «آموزگار» وارد زبان‌های مغولی و ترکی شده و در این زبان‌ها معانی جدیدی یافته، نک. پاورقی شماره ۱۵ و همچنین Doerfer 1965: 271-277 و Zarcone 2018. بخشی‌ها غالباً بر این باورند که این واژه از کلمه‌ی فارسی «بخشش» گرفته شده و، از این طریق، هنر و دانش بخشی‌ها را به لطف الهی نسبت می‌دهند.

۵. واژگان بسیاری از اجراکنندگان حرفه‌ای در ایران حاوی جفت‌کلماتی است که یکی از آنها فارسی و دیگری عربی است؛ مانند «آهنگ» فارسی و «مقام» عربی که هر دو به‌معنای «ملدی‌تپ» به کار می‌روند، یا واژه‌های «راه» فارسی و «طریقه» عربی که هر دو به معنی «روش» اجرای شعر آوازی است.

۶. «حیکایه» در میان ملل ترک‌زبان و شعر عاشق‌ها را بُراتاو مطالعه کرده است (Boratav 1964: 30-38, 129-147).

۷. واژه‌ی «پُرزیمِترم» (prosimetrum) نخست در قرن دوازدهم میلادی، در اشاره به آثار ادبی به‌زبان لاتین، همچون تسلاکی فلسفه اثر بُیتوس (Ziolkofski 1997: 47-48) به‌کار رفته است. جولی اسکات میثمی (Meisami 1997) برخی از «اهداف گوناگون» استفاده از پُرزیمِترم در ادبیات فارسی در قرون وسطی را بررسی و بر ردپای نقل شفاهی در بسیاری از آثار به‌جامانده از آن دوران تأکید کرده است. محمدتقی بهار (۱۳۶۹، ج ۲: ۱۲۳) بر این باور است که خواجه‌عبدالله انصاری (متوفای ۴۸۱ق)، شاعر خراسانی اهل هرات، «نخستین کسی است که در میان نثر، به مناسبیت موضوع، شعر می‌آورد».

۸. برخی داستان‌ها را نیز «جنگ‌نامه» می‌نامند، مانند داستان محمد حنفیه و زین العرب.

از خانه و خانواده گلایه می‌کند.^۹ بخشی از طرف هر یک از شخصیت‌های داستان آواز می‌خواند و همزمان دوتار، که سیم‌هایش به‌فاصله‌ی چهارم یا پنجم از هم کوک می‌شوند، می‌نوازد.

گل‌افروز معتقد است که دوتار «برای عاشق و معشوق ساخته شده است». برای او و دیگر بخشی‌ها، سیم زیر دوتار صدای زن و سیم بم آن صدای مرد است. بخشی‌گرمانج، سهراب محمدی (۱۳۱۷-۱۳۹۹)، می‌گفت: «این دوتار را اختراع کردند برای غبارِ دل و برای زنگِ دل. دل هم که غصه خورد زنگواره می‌گیره.» (گفتگوی شخصی با یوسف‌زاده، آشنخانه، ۱۳۸۹). معمولاً قهرمانِ مذكرِ داستان به‌عنوان خواننده‌ای با دوتارش در داستان ظاهر می‌شود و وقتی کلامِ داستان از نثر به نظم تغییر می‌کند، گاهی بخشی از جملاتی نظیر «دوتارش را برداشت» (قسمت‌های ۶ و ۸ در متن) و «دست گذاشت به بناگوش» (قسمت‌های ۸، ۱۱، ۱۷، ۱۹ و ۲۰. نک. تصویر ۲) استفاده می‌کند.

تصویر ۲: فاروق دُرپور، خواننده و نوازنده‌ی اهل شرقِ خراسان، دست به بناگوش. یادگار، دی ۱۳۹۲

در داستان‌هایی که ما در خراسان ضبط کردیم، زن‌ها به‌ندرت در حالِ همراهی آوازشان با دوتار نشان داده می‌شوند، اما در اجرای همین داستان‌ها که در جاهای دیگری ضبط

۹. یوسف‌زاده گونه‌ی مناجات را در خراسان مطالعه کرده است (Youssefzadeh 2018a). در روایت روشن از شاه‌اسماعیل، اشعار ۱، ۶، ۱۳ و ۲۰ مناجات‌اند و شعر شماره‌ی ۱۴ جنگ‌نامه است. نثر قسمت ۱۵ داستان چوپانی را روایت می‌کند که از ایران به روم تبعید شده است و «آه‌ناله می‌کند»، که می‌تواند به‌معنای این باشد که «غریبی» می‌خواند. در نسخه‌ی یگانه، چوپان، در واقع در این گونه، چهاربیتی‌های فارسی می‌خواند.

این کتاب در سال ۲۰۲۲ میلادی توسط انتشارات بریل در لیدن هلند، به زبان انگلیسی منتشر شده است. کتاب متن کامل داستان شاه اسماعیل و سه همسرش به صورت منظوم و مثنوی است که برای نخستین بار با ضبط‌های صوتی داستان و امکان دسترسی خواننده به آنها ارائه می‌شود. این داستان از گنجینه‌های غنی روایت‌های خنیاگران ایرانی است که در فرارود (آسیای مرکزی) و سرزمین‌های غربی ایران نیز رایج است. در خراسان ایران، خنیاگران که با عنوان بخشی شناخته می‌شوند، داستان‌ها را با نثر فارسی، ترکی خراسانی یا کردی کرمانجی روایت می‌کنند و بیشتر ابیات را به ترکی می‌خوانند؛ در فرارود و برخی مناطق بیرون از ایران خنیاگران چنین داستان‌هایی را معمولاً به‌طور کامل به ترکی اجرا می‌کنند.

در این اثر، بخش‌هایی از اجرای کامل داستان شاه اسماعیل و گلزارخانم که در سال ۱۳۸۴ ضبط شده است با نمونه‌هایی از اجرای بخشی‌های خراسان از همین داستان که در دهه‌ی ۱۳۵۰ خورشیدی ضبط شده‌اند مقایسه شده است. سه فصل مقدماتی و یک تفسیر نیز به بررسی جنبه‌های موسیقایی و زبانی هنر بخشی‌ها در پیوند با زمینه‌های اجتماعی، تاریخی و ادبی مربوط به آنها می‌پردازد.

آمنه یوسف‌زاده، دکترای اتنوموزیکولوژی از دانشگاه نانتر پاریس دارد. او در زمینه‌های موسیقی خراسان و فرارود، موسیقی و عرفان و موسیقی و سانسور مطالعه و پژوهش می‌کند. از آثار او می‌توان به کتاب‌های رامشگران شمال خراسان: بخشی و رپرتوار او (ماه‌ور، ۱۳۸۸)، فصل «ایران» از کتاب موسیقی‌های کلاسیک دیگر (بویدل پرس، ۲۰۱۵)، فصل «نجوا با خدا: مناجات، دعایی آوازی در خراسان ایران» از کتاب نظریه و اجرا در موسیقی جهان اسلام (راتلج، ۲۰۱۸) و چندین مقاله‌ی تخصصی و لوح‌های فشرده‌ی پژوهشی اشاره کرد.

اسیتون بلام، استاد ممتاز بازنشسته‌ی موسیقی از دانشگاه شهر نیویورک، مرکز تحصیلات تکمیلی، است. او در زمینه‌های گوناگون از جمله آهنگسازی، بداهه‌نوازی، تاریخ موسیقی مدرن و تعاملات فرهنگی، و همچنین در حوزه‌ی موسیقی ایران، اروپا و آمریکای شمالی آثار متعددی منتشر کرده است. ترجمه‌ی مجموعه‌مقالات او با عنوان شعرخوانی در شمال خراسان و فرهنگ‌های موسیقایی همجوار در سال ۱۴۰۳ توسط انتشارات ماهور منتشر شده است. همچنین نظریه‌ی موسیقی در اتنوموزیکولوژی (آکسفورد، ۲۰۲۳) از آثار اوست.

داخل کتاب کیوارکدی قرار گرفته که با اسکن آن توسط گوشی تلفن هوشمند امکان دریافت نمونه‌های صوتی فراهم می‌شود.

مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور
Mahoor Institute of Culture and Arts
www.mahoor.com info@mahoor.com

